

ՎԱԶԱԳԱՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆԻ ԿՈՎԱԼՍՅԱՆ ԿԵՆՍԱՊԱՏՈՒՄԸ ԵՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

1894—1896 թթ. համիդյան ջարդերը վճռական ու որոշիչ նշանակություն ունեցան Արշակ Չոպանյանի հետագա ամբողջ կյանքի համար: Նա, որ դեռ պատանի, իր տաղանդի ուժով եւ անհատականությունը շատ արագ ձեռք էր բերել արժանի հեղինակություն եւ ճանաչում ոչ միայն ծննդավայրում՝ պոլսահայ գրական-մշակութային միջավայրում, այլ նաեւ Եւրոպայում՝ մասնավորապես Ֆրանսիայում՝ ծանոթություններ հաստատելով ֆրանսիացի նշանավոր մի շարք մտավորականների հետ, ինչպես, օրինակ, էմիլ Զոլայի, Ալֆոնս Դոդեի եւ ուրիշների, մի կողմ դնելով գրողի ու քննադատի, խմբագրի ու գրականագետի խաղաղ կյանքը, սկսում է վարել ազգային-հասարակական աշխույժ գործունեություն՝ իր կարողություններն այս անգամ ի սպաս բերելով մեկ կարեւոր նպատակի ու գաղափարի՝ հայ ժողովրդի ազգային ազատագրությանը. «Մինչեւ 1893, Չոպանեան, ինքզինքը նուիրած էր միմիայն գրական եւ ուսուցչական գործունեության, առանց մասնակցելու քաղաքական, յեղափոխական շարժումներուն: Ահաւոր աղէտը որ հարուածեց հայ ժողովուրդը՝ զինքը մղելով դէպ ի քաղաքական գործունեութիւն, այնուհետեւ ան իր ոյժերուն եւ ժամանակին մեծ մասը նուիրեց ազգային փրօփականտի գործին, առանց բոլորովին լքելու գրականութիւնը, ջանալով արդէն իսկ մղուած փրօփականտին գրական միջոցներով զօրացում մը բերել»¹,— գրում է կենսագիրը:

Իսկ ինքը՝ մեծ հայրենասերն ու ազնիվ մտավորականը, հետագայում վկայել է. «95ի Պոլսոյ ջարդէն է որ կը սկսի իմ մուտքս ազգային գործունեութեան մէջ: Մինչեւ ջարդը, մտաւորական կեանք մի անցուցած էի, ազգային գործերուն հեռուն միայն հետաքրքրուելով, ու ազգիս հետ կապուած միայն այն սիրովը զոր կը տածէի անոր լեզուին համար

¹ Հ. ՀԱՊԷՇԵԱՆ, Արշակ Չոպանեան. Կենսագրական գիծեր, Փարիզ, 1924, էջ 12:

ու բաղձանքովը զոր ունէի անոր գրական ու բարոյական զարգացումը բարձր աստիճանի մը հասած տեսնելու: Զարդերը զիս ցնցեցին, իմ մեկուսացած գաղափարականի հանդարտութիւնս ամօթալից ու յանցապարտ ցոյց տուին ինծի. կեանքիս ամենէն խորին կերպարանափոխութիւններէն մէկը կրեցի.... Որոշեցի, իսկոյն, ընել ինչ որ իմ կարողութիւններս կը ներէին «ուղղակի» ծառայութիւն մը մատուցանելու համար իմ դժբաղդ ազգիս զոր կը խողխողէին....»²:

Զգտելով էլ ավելի թափ հաղորդել իր սկսած ազգանվեր գործին՝ Չոպանյանը, հիասթափված Թուրքիայում տիրող վայրենի մթնոլորտից, թողեց Կ. Պոլիսը՝ համոզված, որ գրականության զարգացմամբ զբաղվելն այդ ժամանակ ոչ միայն անիմաստ, այլեւ «գրեթէ անազնիւ բան» է, դադարեցրեց իր խմբագրած «Ծաղիկ» հանդեսի³ հրատարակումը եւ մեկնեց Փարիզ: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը Չոպանյանի համար դարձավ հետագա ամբողջ կյանքի հանգրվան:

Փարիզում Ա. Չոպանյանի համար սկսվում է արգասավոր եւ բազմանշանակալի մի շրջան, որը շարունակվեց մինչեւ կյանքի վերջ: Փարիզ ժամանելուն պէս նա նախ ֆրանսիական բազմաթիվ պարբերականներում տպագրում է տասնյակ հոդվածներ, հրատարակում գրքույկներ, հանդես գալիս հրապարակային համարձակ ելույթներով ու բանախոսություններով, որոնց միջոցով եւրոպական հասարակությանը ոչ միայն ծանոթացնում է հայ ժողովրդի ներկա եւ անցյալ պատմությանը, նրա հերոսական էջերին, այլեւ մշակույթին՝ ունենալով հեռահար ազնիվ նպատակ՝ փոխելու եւրոպացիների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: «Նրա անձնական գերմարդկային ջանքերին ենք պարտական,— գրում է Կ. Դալլաքյանը,— որ մի քանի տարիների ընթացքում Եւրոպայի առաջավոր մտավորականության կարծիքում կատարվում է բեկում՝ հայ ժողովրդի տառապանքների դիմաց արհամարհանքին զուգակցվող խղճահարուստության դեպի հարգանք ու հիացում նրա քաջարի ոգու եւ բարձր մշակույթի նկատմամբ»⁴: Շատերը, որ առաջին անգամ էին լսում հայ գրականության ու մշակույթի մասին,

² Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Դէմքեր. Արփիար Արփիարեան, «Անահիտ», Փարիզ, 1901, թիւ 2, էջ 40:

³ Տպագրվել է 1886—1911 թթ.՝ մինչեւ Ա. Չոպանյանի խմբագրումը ունենալով հրատարակության երեք շրջան. տե՛ս Յ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, «Անահիտ» հանդեսը, Երեւան, 1999, էջ 32:

⁴ Կ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ, Արշակ Չոպանյան: Կյանքը եւ գործը, Երեւան, 1987, էջ 94:

Զոպանյանի շնորհիվ հիացմունքով ու պատկառանքով են լցվում այն ստեղծած ժողովրդի նկատմամբ:

Փարիզյան կյանքի ամբողջ ընթացքում՝ մինչև վերջ, Ա. Զոպանյանը պահպանեց գործուն հետաքրքրությունն արեւմտահայության եւ արեւելահայության, այնուհետեւ նաեւ Սփյուռքի հայության եւ «Հայ Ազգային Տունի»⁵ «Արագածի շուրջ ապրող ու զարգացող»⁶ խորհրդային Հայաստանի կյանքի նկատմամբ:

Զոպանյանն առաջին անգամ Արեւելյան Հայաստան ուղեւորվեց 1908 թ. նոյեմբերին՝ կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու կապակցությամբ⁷ (կաթողիկոս ընտրվեց Մատթեոս Իզմիրլյանը.— Վ. Ա.): Նա Փարիզից նախ մեկնեց Պոլիս, եղավ նաեւ Տրապիզոնում, բազմաթիվ ելույթներ ունեցավ եւ բանախոսություններ կարդաց հայկական լսարանների առջեւ⁸ եւ շուրջ երկու ամիս անց, որպես Մուշի եւ Շապին Գարահիսարի պատգամավոր, քառասունին մոտ պատգամավորների հետ հասավ Կովկաս⁹:

Մատթեոս Իզմիրլյան սրբազանի՝ կաթողիկոս ընտրվելուց հետո տասնհինգ օր մնալով էջմիածնում՝ Զոպանյանն ուսումնասիրում է տեղի բազմաթիվ ձեռագրեր, հյուրընկալվում Կոմիտասի խցում¹⁰, լինում նաեւ Երեւանում, Աշտարակում, Բաքվում ու Թիֆլիսում¹¹, մոտիկից ծանոթանում ու մտերմանում Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի եւ արեւելահայ մշակույթի նշանավոր շատ ուրիշ դեմքերի հետ:

Նրա եւ Թումանյանի ծանոթությունը շատ արագ վերաճում է սերտ մտերմության ու բարեկամության՝ միշտ ջերմաշունչ ու սրտակից: Ու թեեւ այդ հանդիպումների մասին հուշեր չեն գրվել, սակայն հուշերից

⁵ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 79:

⁶ Անդ, էջ 89:

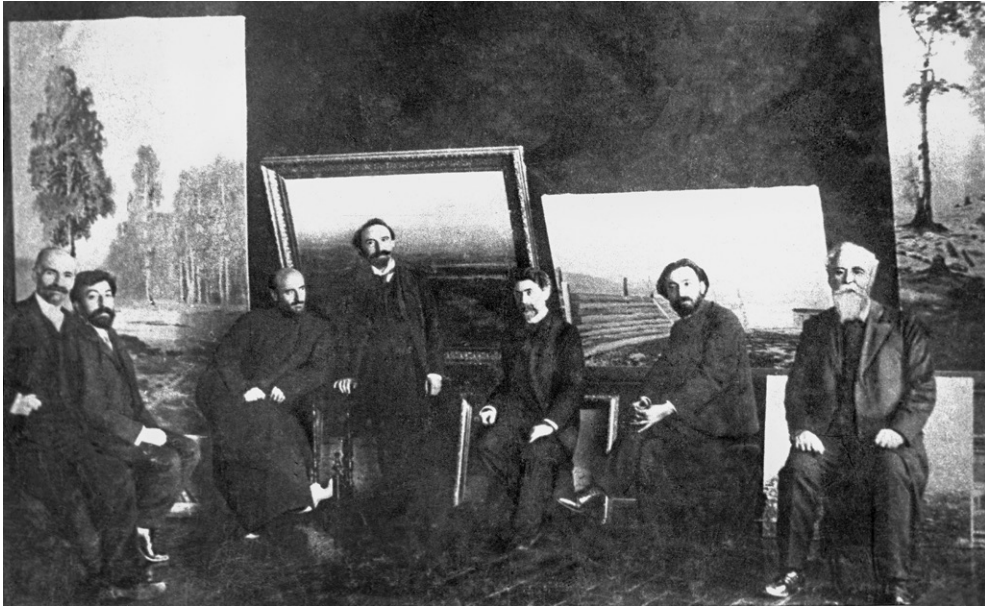
⁷ Տէս Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 85. Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, թիւ 1—2, էջ 58. Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Նամականի, Երեւան, 1980, էջ 418: Նաեւ՝ Կ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ, Արշակ Զոպանյան: Կյանք եւ գործը, 1987, էջ 317. ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ: Տասը հատորով, հտ. 10, Նամակներ, Երեւան, 1999, էջ 498:

⁸ Տէս Կ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ, Արշակ Զոպանյան: Կյանք եւ գործը, 1987, էջ 317:

⁹ Տէս Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 85:

¹⁰ Տէս Կ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ, Արշակ Զոպանյան: Կյանք եւ գործը, 1987, էջ 317:

¹¹ Տէս Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 85:

Նկարիչ Գեորգ Բաշինջաղյանի արվեստանոցում. Թումանյան, Իսահակյան, Կոմիտաս, Չոպանյան, Բաշինջաղյան, Վրթանես Փափազյան, Աղայան (1908)

Թանկ մասունք է մնացել՝ երկու լուսանկար. մեկը՝ Հ. Թումանյանը Չոպանյանի հետ, մեկն էլ նրանք՝ Ավետիք Իսահակյանի, Կոմիտասի, Վրթանես Փափազյանի, Ղազարոս Աղայանի եւ Գեորգ Բաշինջաղյանի հետ վերջինիս արվեստանոցում:

Այդ օրերի ջերմագին հանդիպումներից մեկի վերաբերյալ մնացել է նաեւ Թումանյանի մի վկայությունը. Թիֆլիսից Մարիամ Թումանյանին հասցեագրած 1908 թ. դեկտեմբերի 11-ի նամակում նա գրում է, որ երեկոյան գնալու է Չոպանյանի դասախոսությունը լսելու, «որ սիրո բանաստեղծության մասին է լինելու», եւ ապա հաղորդում. «Եւ առայժմ էլ ինքը՝ Չոպանյանը, հոս-մոտս է, ու խմում ենք Ձեր կենացը»¹²:

Մինչեւ Ա. Չոպանյանի՝ Թիֆլիսից հեռանալը՝ 1908 թ. դեկտեմբերին, հակացարական մեղադրանքով Իսահակյանը, Թումանյանը եւ էլի շատ ուրիշներ ձերբակալվում են եւ բանտարկվում Մետեխում¹³: Չոպանյանը,

¹² Հ. ՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼՓ: Տասը հատորով, հտ. 10, Նամակներ, Երեւան, 1999, էջ 55–56:

¹³ Տես Ա. ԶՕՊԱՆՅԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932–1933, թիւ 3–6, էջ 88, նաեւ՝ ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Հիշատակարան, Երեւան, 1977, էջ 460, Հայ նոր գրականության պատմություն (ՀՆԳՊ), Երեւան, 1979, հտ. 5, էջ 344. ՆՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, Հուշեր եւ զրույցներ, Երեւան, 1969, էջ 93–95, նաեւ՝ Լ. ՀԱԽՎԵՐԳՅԱՆ, Թումանյանը եւ իր ժամանակը, Երեւան, 1995, էջ 31, 32:

Հովհ. Թումանյան եւ Արշակ Չոպանյան (1908)

անհանգստացած կալանավորներին՝ մասնավորապես Թումանյանի եւ Իսահակյանի ճակատագրով, 1909 թ. հունիսին Մատթեոս Իգմիրլյան կաթողիկոսին ուղղած նամակում «խորհուրդ է տվել միջամտել Նիկոլայ Երկրորդ կայսեր առջեւ՝ հայ կալանավորներին ազատելու կալանքից»¹⁴։ Չոպանյանը գրում է. «Մեծ ուրախությամբ իմացա այն սիրալիր ընդունելությունը, զոր Ձարը Ձեզ շնորհել է... Արդյոք Ձեր տեսակցություն մեջ կարելի եղավ բառ մ'ըսել Կովկասի ձերբակալությունց մասին, ձերբակալվածներուն մեջ կան անձնավորություններ, որ թանկագին են ամբողջ հայության համար, Հովհաննես Թումանյան եւ Ավ. Իսահակյան աննման բանաստեղծները (ձերբակալված 7—8 ամիս առաջ).... Ինչու այս մտավոր ու մարդասիրական գործիչները թշնամի կնկատվին Ռուսիո եւ կիսոշտանգվին։ Այս բոլորիս կիմանամ, որ Թումանյան արձակվել է, երանի թե լուրը ճիշտ ըլլար։Ինչ մեծ բարիք ըրած պիտի ըլլայիք հայության, եթե կարենայիք ստանալ իրենց (եւ անշուշտ բոլոր ձերբակալվածներուն) ազատումը»¹⁵։

Հայտնի է, որ վեցամսյա բանտարկությունից հետո իշխանությունները խոշոր գրավով բանտից ազատում են եւ Թումանյանին, եւ Իսահակյանին¹⁶։

Ինչպես հասկանում ենք Թումանյանի՝ 1909 թ. հուլիսին Չոպանյանին գրած նամակի բովանդակությունից, դեռ Թիֆլիսում գտնված ժամանակ

¹⁴ Արշակ Չոպանյանի անտիպ նամակներից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երեւան, 1965, №2, էջ 50։

¹⁵ Անդ, էջ 55—56։

¹⁶ Տես Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկեր, Երեւան, 1987, էջ 862։

Չոպանյանը, մտահոգ բանաստեղծ ընկերոջ վիճակով, շարունակ հետաքրքրվել է նրանով, իսկ մեկնելուց հետո նամակներով (չեն պահպանվել)¹⁷ մխիթարել, քաջալերել է իր բարեկամին, արտահայտել իր «սրտի ցավը, ազնիվ, սիրելի ընկերի սրտի ցավը»¹⁸:

Շատ տարիներ անց՝ 1921 թ. վերջերին, երբ Թումանյանը՝ որպես ՀՕԿ-ի նախագահ, Հայաստանի օգնության գործը կազմակերպելու նպատակով մեկնում է Կ. Պոլիս, Չոպանյանը Փարիզից նամակ է ուղղում նրան, որում անկաշկանդ անմիջականությամբ հիշում է Թիֆլիսյան՝ արդեն հեռավոր այդ օրերի հանդիպումներից մեկի մասին. «Թիֆլիս ես օր մը Ձեզի ըսի,— գրում է Չոպանյանը,— որ «հոսոս» իրապես կնշանակե տաքարյուն, սիրուն, gentil (ազնիվ.— Վ. Ա.) մարդ, եւ Ձեր կենաց ալ բաժակ պարպեցի իբր ամենեն սիրուն հոսոսին այս իմաստով զոր երբեք տեսած ըլլամ: Կհուսամ որ հիմա հաստատած եք որ ըսածս ճիշդ է»¹⁹:

Թումանյանի ընտանեկան ջերմ հշուրճնականության մասին մի քաղցր հուշ-ակնարկ կա նաեւ Ավ. Իսահակյանի՝ 1923 թ. Վենետիկից Չոպանյանին ուղղած նամակում. ընկերոջը հրավիրելով Վենետիկ՝ Իսահակյանը խոստանում է «մեր հավերժ սիրելի Հովհ. Թումանյանի քեֆերն ունենալ այս օտար երկրում, բայց հայ հարկի տակ»²⁰:

Թիֆլիսում եւ Երեւանում Չոպանյանին զարմացրել եւ տխրեցնելու չափ անհանգստացրել է մտահոգիչ մի հանգամանք. այն, որ կովկասահայ մեծահարուստներն ու մտավորականության մի մասը, ինքնամոռացաբար տարված ու շլացած ռուսական քաղաքակրթությամբ, անգամ ներքին կյանքում ու կենցաղում խոսում են ռուսերեն: Հետագայում «Անահիտի» 1910 թ. մարտ-ապրիլյան համարում տպագրված «Գերագույն ուժը» հոդվածում նա գրում է. «Այդ (ցեղային.— Վ. Ա.) ոգին տկարացած է՝ ռուսահայոց մէկ բաւական կարեւոր մասին մէջ՝ ոչ թէ կառավարութեան ձուլիչ ձեռնարկներուն բերմամբ, այլ նոյն իսկ իրենց ինքնաբեր յառաջխաղացումովը դէպ ի անզգալի, անգիտակից բայց խոր ռուսացում մը: Թիֆլիսի Հայերը (ո՛չ միայն «պուրժուա»ները, այլ նոյն իսկ «մտաւորականներէն» շատերը) իրարու մէջ աւելի ռուսերէն կը խօսին քան հայերէն. եւ ասիկա

¹⁷ Տէս ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, ԵԼԺ: Տասը հատորով, հտ. 10, Նամակներ, Երեւան, 1999, 54-րդ նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը, էջ 498:

¹⁸ Տէս անդ, էջ 79:

¹⁹ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Նամականի, Երեւան, 1980, էջ 142:

²⁰ Ա. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Իսահակյանի եւ Չոպանյանի նամակագրությունը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», Երեւան, 1970, №2, էջ 166:

ոչ ստիպմամբ, այլ իրենց ազատ կամքով. Երեւանի մէջ՝ կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւորներս՝ հրաւիրուեցանք հայկական երեկոյթի մը, որուն փրօկրամը ամբողջապէս ուսերէն էր (Երեւանի մէջ, էջմիածնայ քթին տակ...)Բուն վտանգը հոգ է Կովկասի Հայութեան համար: Շլացած, ճգմուած, գերուած են ոռւս քաղաքակրթութենէն. ոռւսերէն խօսած ատեննին՝ երջանիկ կը զգան ինքզինքնին, արբեցած, հեշտազմայլ ձեւ մը ունին, հպարտ ու սէգ շեշտ մը կ'առնեն՝ կարծես թէ ոռւսերէնը իրենք ստեղծած ըլլային. հայերէն կը խօսին, հայ թատրոն կ'երթան, հայ գիրք կը կարդան՝ երբեմն բարեգործութիւն մը ընելու պէս»²¹:

Չոպանյանը, որն իր քաղաքական հայացքներով սկզբունքորեն եւ հաստատապէս կողմորոշված էր դեպի Ռուսաստանը²², չի հանդուրժում նմանօրինակ պահվածքը՝ ունենալով այն ճշմարիտ համոզումը, որ «ցեղային» լեզուն, գրականությունը, գեղարվեստը ազգի ինքնապահպանութեան ամենաապահով միջոցներն են՝ «ուժերուն ուժը», նրա բարոյական դեմքը, հրաժարումը որոնցից սպառնում է եղծմամբ ու ուծացմամբ, եւ նա պարտականութիւն է դնում կովկասահայ մտավորականութեան վրա՝ «առաջին առնելու այդ ինքնակամ ոռւսացման տխուր երեւոյթին»²³:

Ուշագրավ է եւս մեկ գրվագ: Դաշնակցական ուսուցիչների գաղափարներով տոգորված Գեորգյան ճեմարանի մի խումբ աշակերտներ, ինչպէս պատմում է Ա. Չոպանյանը, Մայր տաճարի բակում մի օր շրջապատում են իրեն եւ խնդրում, որ նա՝ իբրեւ Փարիզից եկած մարդ, ենթադրաբար անկրօն («կը կարծէին թէ Փարիզի մէջ ամեն մարդ անկրօն է».— Ա. Չ.), միջամտի եւ վերացնել տա աստվածաբանութեան դասերը: Նրանց ապշեցնում է Չոպանյանի մերժողական պատասխանը, երբ անվանի մտավորականը հիմնավորում է, թե անհնար եւ նույնիսկ անիմաստ է ջնջել այդ դասընթացը, որը բացատրում է նաեւ Հայ Եկեղեցու վարդապետութիւնը, նրա տարբերութիւնը այլ Եկեղեցիներից²⁴:

Այստեղ՝ Արեւելյան Հայաստանում, Չոպանյանին անհուն վիշտ է պատճառում բուն հայրենիքում քաղաքների եւ գյուղերի հետամնացու-

²¹ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Գերագոյն ուժը, «Անահիտ», Փարիզ, 1910, թիւ 11—12, էջ 243: Նույնը տես նաեւ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 86:

²² ՏԵՆ Կ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ, Արշակ Չոպանյան: Կյանքը եւ գործը, Երեւան, 1987, էջ 321:

²³ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Գերագոյն ուժը, «Անահիտ», Փարիզ, 1910, թիւ 11—12, էջ 243:

²⁴ ՏԵՆ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 86:

թյունը, ժողովրդի խեղճությունը՝ ի տարբերություն Թիֆլիսի եւ Բաքվի, որտեղ կենտրոնացած հայ հարուստները շենացրել էին այդ քաղաքները՝ գրեթե ոչինչ չանելով իրենց հարազատ երկրի համար²⁵։ Նա ցավով խոստովանում է, որ պատմական հին Հայաստանից գրեթե ոչինչ չէր մնացել. «Մեր նախնեաց կենդանի, ինքնուրոյն, ինքնիշխան Հայաստանէն, ինչ որ կը մնար, էջմիածնի Մայր-Աթոռն էր, որ ազգային միութեան դարաւոր պահպանը եղած էր հայ անկախութեան ջնջումէն ի վեր, որ մեր լեզուին, մեր մշակոյթին, մեր ժողովուրդի ազգային ինքնութեան էական գծերը անկորուստ պահելու նպաստած էր. հոն կը բազմէ Ամենայն Հայոց Հայրապետը, որ կրօնական կերպարանքի տակ գերագոյն պետն էր Հայ ազգութեան, փոխնորդը երբեմնի Հայ Արքային»²⁶, — գրում է Ա. Զոպանյանը։

Երկրորդ եւ վերջին անգամ Ա. Զոպանյանը հայրենիք ուղեւորվեց միայն 1932 թ. աշնանը։ Նա՝ որպէս Լիոնի ազգային գալառական խորհրդի պատգամավոր, ընտրված էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովի կազմում, եկավ արդեն խորհրդայնացած Հայաստան՝ մասնակցելու Հայոց հայրապետի, ինչպէս եւ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի ընտրություններին²⁷։ Ընտրություններից դեռ չորս ամիս առաջ Կ. Պոլսի «Արեւելք» թերթից իմանալով գումարվելիք եկեղեցական-ազգային ժողովի կանխավ որոշված ամսաթվի մասին (1932 թ. նոյեմբերի 10.— Վ. Ա.)՝ Զոպանյանը ոգեւորված գրում է, որ «ամենէն հեռաւոր գաղութներու պատգամաւորներն իսկ լայնօրէն ատեն պիտի ունենան իրենց պատրաստութիւնները տեսնելու, որպէսզի կարենան կատարել այդ ճամբորդութիւնը որ իրենց թոյլ պիտի տայ ոչ միայն կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցիլ, այլ եւ այժմեան Հայաստանը եւ անոր ծոցին մէջ իրականացող վերաշինական աշխատանքը անձամբ տեսնել»²⁸։

Այդ ճամբորդության համար անհրաժեշտ էր նվազագոյն 15 000 ֆրանկ, որ Զոպանյանը, անշուշտ, չունէր։ Ֆրանսահայ գաղութում հատուկ հանգանակություն է կազմակերպվում՝ այդ գումարը հավաքելու համար։ Սակայն սկզբում այն ընթանում է անարդյունք։ Եւ այն պահին, երբ Զոպանյանն արդեն գրեթե համակերպվել էր անհաջողության

²⁵ Տէս անդ, էջ 87։

²⁶ Անդ։

²⁷ Տէս անդ, էջ 78։

²⁸ Ա. ԶՕՊԱՆՅԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1932, թիւ 5—6, էջ 186։

մտքին, պահանջված դրամն անակնկալ գոյանում է, եւ նա սահմանված ժամկետից երկու օր ուշացումով՝ նոյեմբերի 12-ին, հասնում է էջմիածին՝ կարողանալով մասնակցել միայն քվեարկությանը²⁹:

Հակիրճ նկարագրելով «ամենայն կանոնադրութեամբ ու ազատութեամբ» տեղի ունեցած ազգային-եկեղեցական ժողովին վերաբերող առանձին մանրամասներ՝ Չոպանյանը վկայում է, որ ձայների ծանրակշիռ մասով կաթողիկոս է ընտրվում Խորեն արք. Մուրադբեկյանը, «որ ինքզինքը սիրելի եւ յարգելի դարձուցած է այն բոլոր պաշտօններուն մէջ զոր կատարած է... Ան ընտրելին էր արտասահմանի բոլոր թեմերուն եւ խորհ. երկիրներու պատգամաւորներն ալ ամենամեծ մասամբ միեւնոյն կարծիքն ունեցան»³⁰:

Նորընտիր կաթողիկոսի օծման արարողությունից հետո՝ մեկ օր անց՝ նոյեմբերի 14-ին, Չոպանյանը մասնակցում է Չորագէսի էլեկտրակայանի բացման արարողությանը³¹, ապա վերադառնում էջմիածին, երկու օր մնում միաբանության իր բարեկամների մոտ եւ ուսումնասիրում տեղի ձեռագրերը: Ստացած տպավորություններից ոգեւորված՝ նա գրում է. «էջմիածին այսօր դարձած է կրօնական կեդրոն, որ Հայաստանի ազգային կեանքին մէջ ղեկավար ունի դեր չունի կատարելիք, բայց կը մնայ երկրին հաւատացեալ քաղաքացիներուն կրօնական կեանքին վարիչ եւ իր բարոյական ուժերու աջակցութիւնը կը բերէ նաեւ կառավարութեան հայրենաշէն գործին, իսկ հայրենիքէն հեռու օտար երկիրներ ցրուած գաղութահայոց համար՝ իբր գերագոյն հեղինակութիւնը Հայաստանեայց ազգային Եկեղեցւոյն՝ կը շարունակէ կազմել ամենամեծ կապ մը այդ տարտղնած Հայորդիները իրարու զօդող, ազգապահպան թանկագին ուժ մը՝ օտարացման վտանգին դէմ (այդ երկրորդ դերը կատարելով՝ անշուշտ՝ Հայաստանի կառավարութեան հետ զուգընթացաբար...»³²:

էջմիածնից այնուհետեւ Չոպանյանը մեկնում է Երեւան, ուր մնում է շուրջ մեկ ամիս³³՝ վայելելով մտերիմների ջերմ հյուրասիրությունը՝ «եղ-

²⁹ Տէս Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932–1933, թիւ 3–6, էջ 91: Նաեւ՝ Կ. ԴԱՆԼԻԱՔՅԱՆ, Արշակ Չոպանյան: Կյանքը եւ գործը, Երեւան, 1987, էջ 461:

³⁰ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932–1933, թիւ 3–6, էջ 92–93:

³¹ Տէս անդ, էջ 93, 96, 115–116:

³² Անդ, էջ 91:

³³ Տէս անդ, էջ 78, 96:

բայրական ճաշասեղանները կամ թէյասեղանները», տարբեր հին ու նոր սիրելի մտավորական բարեկամների, պաշտոնակիցների, արվեստագետների, ղեկավար անձնավորությունների ընկերակցությամբ շրջում է քաղաքի հին ու նոր թաղամասերով, այցելում ուսումնական հաստատություններ՝ համալսարան, քիմիաբանական ինստիտուտ, անասնաբուժական վարժարան, թանգարաններ, նորակառույց եւ անավարտ գործարաններ, հիվանդանոցներ ու առողջարաններ, ներկա լինում ներկայացումների, համերգների՝ վայելելով դերասաններ Արուս Ոսկանյանի, Հրաչյա Ներսիսյանի, Ավետ Ավետյանի, Սուրեն Քոչարյանի, Վաղարշ Վաղարշյանի, Հովհաննես Աբեղյանի, Էրգիշ Շարա Տալանի եւ մշակութային նշանավոր այլ գործիչների արվեստը³⁴։ «Զիս կը զգայի մեր Տան մէջ,— գրում է Զոպանյանը,— ու մեր Արուեստը մանաւանդ՝ իր Տան մէջ։ Ինչ ամուր, շօշափելի սփոփանք՝ աճյաքան երազներէ, սպասումներէ, մաքառումներէ, զոհաբերութիւններէ, թափառումներէ եւ յուսախաբութիւններէ յետոյ»³⁵։

Զոպանյանը, բազմաթիվ թատերական ներկայացումներից բացի, ներկա է լինում նաեւ արդեն հանգուցյալ Ալ. Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայի փորձերին, որով պետք է նշանավորվեր Ալ. Թամանյանի ղեկավարությամբ կառուցված պետական օպերայի եւ թատրոնի հսկա շենքի բացումը։ Շատ է ափսոսում, որ շինարարական աշխատանքների հետաձգման պատճառով չի կարողացել վայելել հաճույքը՝ տեսնելու օպերայի բեմի վրա խաղացված առաջին այդ հայ երաժշտախաղը³⁶։

Զոպանյանը լինում է նաեւ Մատենադարանում՝ Գրապալատում, ու վարիչից (Սուրեն Մարկոսյան.— Վ. Ա.) տեղեկանում, որ արդեն համախմբված գրքերի քանակը գերազանցում է 800 000-ը³⁷։ Ափսոսանքով նկատում է, որ «Անահիտ»-ի հավաքածուն պահվում է գաղտնի բաժնում՝ հասարակության մեծ մասի համար մնալով անմատչելի, քանի որ, ինչպես ինքն է ենթադրում, «հաւանօրէն նկատուելով շատ ազգայնական ոգւով հրատարակութիւն»³⁸։

³⁴ Տէս Ա. Զ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն, Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն (շար. եւ վերջ), «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 2—7։

³⁵ Ա. Զ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն, Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն, «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 1—2, էջ 3։

³⁶ Տէս անդ, էջ 5։

³⁷ Տէս Ա. Զ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն, Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Գ, «Անահիտ», Փարիզ, 1934, թիւ 5—6, էջ 54։

³⁸ Անդ, էջ 55։

Երեւանում Զոպանյանը երեկոները հյուրընկալվում է իր «ազնիւ ասպնջական» բանաստեղծ Լեւոն Միրաքյանի համեստ տանը³⁹, մեկից ավելի անգամ հանդիպում Ռոմանոս Մելիքյանին, երկար խոսակցութիւններ ունենում երկուստեք սիրելի նյութերի, ծրագրերի վերաբերյալ⁴⁰:

Լինում է Մարտիրոս Սարյանի, Հակոբ Կոչոյանի, Արա Սարգսյանի արվեստանոցներում, հյուրանոցում հաճախ տեսակցում Փանոս Թերլեմեզյանին, այցելում Ալեքսանդր Թամանյանին, Թորոս Թորամանյանին, Շիրվանզադեին՝ ստանալով այնքան «համեղ» տպավորութիւններ. «Մտաւորական բարեկամներու կամ եղբայրակիցներու տուներուն մէջ սարքուած այդ հաւաքոյթներէն պահած եմ անշնչելիօրէն քաղցր յիշատակ մը,— հետագայում գրում է Զոպանյանը:— Մեր երկրին, մեր ժողովուրդին, մեր մշակոյթին ներկան ու ապագան, արուեստի եւ գիտութեան հետ կապ ունեցող մեծ հարցեր, գլխաւոր նիւթն էին այդ խօսակցութեանց որ այդ հաւաքոյթները կ'ոգեւորէին եւ որոնց հրապոյրը կը բազմապատկուէր՝ ոչ միայն Երեւանի համեղ գինիներուն ներշնչած անմեղ զուարթութեամբ, այլ մանաւանդ մեր վերածնած հայրենիքի մայրաքաղաքին մէջ հայ արժէքաւոր մտաւորականներու հետ մեզի ամենէն աւելի սիրելի եղող հարցերու վրայ խօսակցելու, խորհրդակցելու թանկագին հրճուանքով»⁴¹:

Զոպանյանը Երեւանում հանդիպումներ է ունենում ժամանակի հայ մշակոյթի գրեթե բոլոր մեծերի ու նշանավորների հետ՝ Դերենիկ Դեմիրճյան, Հակոբ Մանանդյան, Հրաչյա Աճառյան («իմ դպրոցական սիրելի ընկերս»⁴².— Ա. Զ.), Մանուկ Աբեղյան, Դրաստամատ Սիմոնյան, Վահան Թոթովենց եւ էլի շատ ուրիշներ⁴³, պետական անձնավորութիւններից տեսակցում «նախկին դաշնակցական պարագլուխ, Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ», ներկայում ճարտարապետ Հովհան-

³⁹ Տե՛ս Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 98. Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն, «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 1—2, էջ 2:

⁴⁰ Տե՛ս Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 3—4, էջ 69—70:

⁴¹ Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն (շար. եւ վերջ), «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 5:

⁴² Տե՛ս Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 129:

⁴³ Տե՛ս Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն (շար. եւ վերջ), «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 9:

նեա Քաջազնունուն⁴⁴, Արամայիս Երզնկյանին, Աղասի Խանջյանին⁴⁵ եւ ուրիշներին. «Աղասի Խանջեան եւ Արմէն Անանեան՝ երիտասարդ, կորովի եւ խանդավառ գործիչներու տպաւորութիւնն ըրին վրաս»⁴⁶,— խոստովանում է նա:

Զոպանյանը մեկից ավելի հանդիպումներ է ունենում նաեւ Ե. Չարենցի հետ նրա բնակարանում, որը «Նոր Հիւրանոցի» սենյակներից մեկն էր: Նրանք երկար խոսակցութիւններ են ունենում գրական ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ⁴⁷: Երեւանում Զոպանյանը մի քանի անգամ հանդիպում է նաեւ Յուլիա Խանգադյանին, երբ վերջինս դասավանդում էր Երեւանի պետական համալսարանում. նրա անձը գտնում է «այնքան հրապուրիչ որքան իր գրիչը»⁴⁸:

Ամեն օր՝ մեկ-երկու ժամ, Զոպանյանը հասցնում է անց կացնել նաեւ, իր բնութագրմամբ, «համբաւաւոր Քաֆէ-Թուրխօն մէջ», որը դարձել էր Երեւանի մտավորականների հավաքավայրը⁴⁹:

Զոպանյանը մի քանի անգամ լինում է նաեւ Դրոզների տանը, ներկա լինում մինչ այդ արդեն Ավետ Ավետյանի եւ Արուս Ոսկանյանի մասնակցութեամբ տեսած Դ. Դեմիրճյանի «Ֆոսֆորային շող» պիեսի կապակցութեամբ հրավիրված ասուլիսին, Լեոյի հիշատակին նվիրված հարգանքի հավաքույթին, որտեղ բանախոսում են Դրաստամատ Սիմոնյանն ու Սիմոն Հակոբյանը, հրավիրվում է Խորհրդային Հայաստանի 12-րդ տարեդարձի տոնախմբման միջոցառմանը, ունկնդրում Մարտիրոս Սարյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի ճառերը, լսում Դեղամ Սարյանի «ազնուաշունչ մէկ քերթուածն», «քնարերգակ» Վահան Թոթովենցի «մէկ աւիւնալից ու գունագեղ արձակ բանաստեղծութիւնը»՝ նոր Հայաստանի մասին. «Հասարակութիւնը որ կը լեցնէր սրահը,— վերջին միջոցառման մասին գրում է Զոպանյանը,— մեծ մասամբ կը բաղկանար մտաւորականներէ եւ ուսանողներէ. ուրախ ու հպարտ խանդավառութիւն մը կը տիրէր ամբողջ այդ

⁴⁴ Տէս Ա. Զ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932–1933, թիւ 3–6, էջ 129:

⁴⁵ Տէս անդ, էջ 109:

⁴⁶ Ա. Զ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն (շար. եւ վերջ), «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 11:

⁴⁷ Տէս անդ, էջ 9:

⁴⁸ Ա. Զ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, թիւ 6, 1935, էջ 42:

⁴⁹ Տէս Ա. Զ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն (շար. եւ վերջ), «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 4–5:

հասարակութեան մէջ, խանդավառութիւն որ ինծի տուաւ ամենէն երջանիկ յուզմունքը զոր ունեցած ըլլամ կեանքիս մէջ»⁵⁰:

Երեւանում Չոպանյանը հանդիպում է նաեւ Հովհաննես Աբեղյանին ու Շիրվանզադեին՝ «երկուքն ալ ֆիզիկապէս ու բարոյապէս առողջ ու զօրեղ, ուրախ ու խրոխտ, գործելու, արտադրելու, արուեստին ծառայելու աւելի քան երբեք խանդավառօրէն տրամադիր»⁵¹: Մեկ օրով հետաձգելով իր վերադարձը՝ Չոպանյանն Ալազանի հրավերով մասնակցում է նաեւ իր վաղեմի բարեկամ Գարեգին Լեւոնյանի՝ մեծ աշուղ Զիվանու որդու 40-ամյա գիտական գործունեության հոբելանական հանդեսին⁵², բանախոսում՝ արտահայտելով իր պաշտամունքը աշուղի քերթողական արվեստի նկատմամբ, նաեւ իր սերն ու հարգանքը հոբելարի անձի ու գործի հանդէպ: Զի թաքցնում նաեւ իր հրճվանքը հայրենիքում տեղի ունեցած «մեծ գործերի» կապակցութեամբ⁵³: Հանդեսից հետո, ինչպես պատմում է Չոպանյանը, սրահի մէջ գտնվող մի խումբ ուսանողներ շրջապատում են իրեն, սրտառուչ զրույցներով ոգեւորում եւ հրճվանք պարգեւում: Օրն ավարտվում է հացկերույթի զվարթ սեղանի շուրջ, ուր արտասանվում են սիրուն բաժակաճառեր, երգվում «գեղեցկագոյն» էջեր՝ Սայաթ-Նովայից, Զիվանուց, Կոմիտասից եւ ուրիշներից⁵⁴:

Երեւանում Չոպանյանը հանդիպում է եւ Ալազանին, երբ վերջինս Գրողների միության քարտուղարն էր եւ «Գրական թերթի» խմբագիրը: Այդ հանդիպման կապակցութեամբ հիշարժան է մի պատմություն, որ երկուստեք խիստ բնութագրում է մեծ մտավորականներին, մասնավորապէս ընդգծում Չոպանյանի մի շատ գնահատելի բարձր հատկանիշը: 1932 թ. փետրվարին Չոպանյանը խոշոր գիտնական, արեւելագետ եւ հայագետ Նիկոլա Յորգայի հրավերով, որ այդ ժամանակ ռումինական կառավարության նախագահն էր, մեկնում է Ռումինիա, բացի Բուխարեստից լինում նաեւ այլ վայրերում՝ ամենուր հանդես գալով ֆրանսերեն բանախոսություններով՝ ռումին հասարակությանը ծանոթացնելով հայկական մշակույթի պատմությանը: Տեղի մտավորականությունը միաժամանակ կազմակերպում է հանդիսություններ, հայ մշակույթն օտար

⁵⁰ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Գ., «Անահիտ», Փարիզ, 1934, թիւ 5–6, էջ 58–59:

⁵¹ Անդ, էջ 59:

⁵² Տէս անդ, էջ 56–57:

⁵³ Տէս անդ, էջ 62–63:

⁵⁴ Տէս անդ, էջ 62:

ազգերի մեջ քարոզելու գործում ունեցած մեծ ներդրման համար Չոպանյանին պարգևատրում «Ռումինական աստղ» շքանշանով⁵⁵։ Եւ ահա Չոպանյանի այսպիսի մեծարումն իր ժամանակին տեղիք է տալիս ավելորդ բանասարկությունների եւ նրա դեմ հարձակումների, ինչպես ինքն է գրում, «մեղտորամական ծիծաղաշարժ մեկնութիւնների»⁵⁶։ Չոպանյանի մասին վիրավորական հոգովածներ են տպագրվում թե՛ Սիյուռքի մամուլում, թե՛ Խորհ. Հայաստանի, որոնց մեջ նա բնութագրվում է որպես «դաշնակցականամիտ» բուրժուա, «հակասովետ» եւ այլն։ Թյուրիմացությունը հասնում է մինչեւ այնտեղ, որ Չոպանյանին վերագրվում է ռումինական բանակում հրամանատարական պաշտոնի ստանձնում։ Նրա դեմ, որքան էլ զարմանալի է, հանդես են գալիս նաեւ Ալազանն ու Գ. Մահարին՝ առաջինը, Չոպանյանի բնութագրմամբ, «ցաւագար ու զգուելի» մի հոգվածով, իսկ երկրորդը՝ «միջակօրէն չար ոտանաւորով մը»՝ «տգեղ ծաղրանկարով» լրացված⁵⁷։ Չոպանյանը մեկ տարի անց միայն շատ զուսպ տողերով պատասխանում է նրանց եւ «կարմիր թերթերի»՝ իր դեմ գրպարտանքներին՝ «խենթութեւնաւ բաներին»⁵⁸։

Իսկ Երեւանում, երբ հանդիպում է Ալազանին, իմանալով, որ նա իր այդ հոգվածը գրել է արտասահմանի մի քանի «անձկամիտ» հայերի կողմից արված հիմար մեկնությունների ազդեցության տակ, մեծահոգաբար ներում է նրա այդ արարքը եւ հաստատում փոխադարձ բարեկամությունը. «Ինծի դէմ այլանդակ յօդուած գրողներ շատ եղած են. բայց ատոնցմէ քիչերը գիտցած են իրենց գործած անարդարութիւնը այնքան ազնուօրէն դարմանել, ինչքան Ալազան ըրավ։ Մեր մէջ ընդհանրապէս՝ անարդար եւ անազնիւ յարձակում գործողը կը կարծէ իր արժանապատուութիւնը նսեմացնել եթէ իր սխալը ճանչնայ եւ դարմանէ, մինչ ընդհակառակն ատիկա ապացոյց է սրտի մեծութեան։ Ալազան ինքն իսկ, Գրողներու Միութեան մէկ երեկոյթին ուր հրաւիրուած էի, եկաւ բարեկամի մը միջոցաւ ինծի ներկայացնել տալ ինքզինքը, եւ ամբողջ ժամանակը որ մնացի Երեւան, անկեղծ ու գուրգուրոտ բարեկամութեան բոլոր

⁵⁵ Տէս Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1932, թիւ 5–6, էջ 173–174. Կ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ, Արշակ Չոպանյան։ Կյանքը եւ գործը, Երեւան, 1987, էջ 460–461. Վ. ԳԱՐՐԻՆԵԼՅԱՆ, Ա. Չոպանյանը սովետահայ գրականության քննադատ, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», Երեւան, 1989, №1, էջ 44։

⁵⁶ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1932, թիւ 5–6, էջ 174։

⁵⁷ Անդ, էջ 173։

⁵⁸ Տէս Կ. ԴԱԼԼԱՔՅԱՆ, Արշակ Չոպանյան։ Կյանքը եւ գործը, Երեւան, 1987, էջ 461։

արտայայտութիւններով պաշարեց զիս: Իր այդ վերաբերմունքը ես խորապէս գնահատեցի եւ այդ գնահատումը հրապարակաւ յայտնել հաճելի պարտք մը կը նկատեմ»⁵⁹:

Կանխահաս ձմեռվա վաղ սկսված անախորժ ցուրտն ու խստությունները Չոպանյանին թույլ չեն տալիս հայրենի բնօրրանում իրականացնելու բազմաթիվ նպատակներ. նա ցավով խոստովանում է, որ չի կարողացել մեկնել ո՛չ Սեւան, ո՛չ Դիլիջան, ո՛չ Լենինական, լինելու Գառնիում, Գեղարդում, Հաղպատում ու Սանահինում, սեփական աչքերով տեսնելու հայ արվեստի բազմաթիվ հին հուշարձաններ⁶⁰, եւ նրա համար ամենամեծ հոգեկան հրճվանք դարձել են այցելութիւնները սրտակից ընկերներին եւ նրանց հետ ապրած ժամերը⁶¹:

Կարոտը սրտում՝ երբեւէ վերադառնալու հույսով, Չոպանյանը դեկտեմբերի կեսերից հետո թողնում է Երեւանը, մեկնում Թիֆլիս, որպէսզի այնտեղից խորհովով հասնի Փարիզ⁶²: Ականատեսի աչքով տեսնելով այն ամենը, ինչ կատարվել էր միակ կենդանի բնօրրանում, «անոր բարին ու շարը ձեռքովս շօշափելով,— ինչպէս ինքն է ասում,— անոր լոյսն ու ստուերները անձամբ դիտելով»⁶³ Չոպանյանը ոգեւորված գրում է. «...աւելի քան երբեք համոզուեցայ թէ այդ երկիրը իրական Հայաստան է, «Հայ ինքնավար Պետութիւն» է, սահմանափակ ինքնավարութեամբ մը, բայց որուն սահմանափակումը— իրեն անհրաժեշտ եղող ապահովութեան ու խաղաղութեան եւ իր ապագային ամրացման տեսակէտով՝ բարեբար,— անոր ազգային հանգամանքը չի խափաներ, այլ ընդհակառակն...»⁶⁴: Խորհրդային Հայաստանի իրականութեան գնահատութեան հարցում հիմնականում ծանրանալով սոցիալ-տնտեսական եւ մշակութային-բարոյական կողմերի վրա՝ Չոպանյանը, վերլուծելով «Մեր երէկն ու այսօրը», պատմական այդ շրջանի վերաբերյալ տալիս է անաչառ,

⁵⁹ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, թիւ 1—2, էջ 65—66:

⁶⁰ Տէս Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն (շար. եւ վերջ), «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 1—2:

⁶¹ Տէս անդ, էջ 6:

⁶² Տէս Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 78. Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն (շար. եւ վերջ), «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 9:

⁶³ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Ա., «Անահիտ», Փարիզ, 1932—1933, թիւ 3—6, էջ 79:

⁶⁴ Անդ, էջ 79:

լուրջ, «արի» գնահատականներ, որոնք հանգում են այն կարեւոր գաղափարին, որ գլխավորը հայ ժողովրդի՝ իր հայրենիքում ապրելու, զորանալու, պետական ինքնուրույն կյանքով ապրելու ականառու փաստն է. «...մեր ազգին ու մեր մշակույթին գոյութեան պահպանման միակ երաշխիքը կազմող այդ խորհ. Հայաստանը այնքան թանկագին է ինծի համար,— գրում է նա,— որ անոր հանդէպ չափազանց պահանջկոտ ըլլալը աններելի իմաստականութիւն ցոյց տալ, իրականութեանց զգացումէն զուրկ երեւալ պիտի նշանակէր ըստ իս: Մեր ցեղի պատմութեան ներկայ ըրպէին, խորհ. Հայաստանի մասին յատնուած ո եւ է կարծիք պէտք է բանաձեւուի մեր ժողովուրդի մօտաւոր անցեալն ու նաեւ վաղուան գէշ ու լաւ կարելիութիւններն ի նկատի ունենալով»⁶⁵:

Հասնելով Թիֆլիս՝ Չոպանյանը չորս օրվա ընթացքում դարձյալ հանդիպումներ է ունենում իր վաղեմի բարեկամների հետ, նաեւ Ստեփան Մալխասյանցի, որը Չոպանյանին ներկայացնում է մի քանի էջ իր հայերեն լեզվի ընդարձակ բառարանից⁶⁶: Մասնակցում է հավաքույթների, այցելում Թիֆլիսի թանգարան, անձնապես ծանոթանում Պոլոս Մակինցյանի, Արամ Երեմյանի հետ, թեեւ մի քանի տարի արդեն նամակագրությամբ էին կապված⁶⁷, Հարություն Սուրխաթյանի, Արմեն Տիգրանյանի հետ, որը հայտնում է, թե սկսել է վերամշակել «Անուշ» օպերան⁶⁸: Այցելում է Հովհ. Թումանյանի այրուն եւ Համլիկ որդուն, նրանց կողմից արժանանում ջերմ ու սիրալիր ընդունելության: «Յուզմունքով տեսալ բանաստեղծին աշխատութեան սենեակը, զոր այրին պահած է նոյնութեամբ՝ իր բոլոր կահերով, նկարներով, գեղօններով, գրքերով ու թղթերով, ինչպէս որ մեր ողբացեալ բանաստեղծը զայն ձգած էր՝ ծանր հիւանդ դէպի Մոսկուա մեկնած ատեն»⁶⁹,— թախծով գրում է Չոպանյանը:

Միայն դեկտեմբերի վերջին՝ Կաղանդից մեկ-երկու օր առաջ, Չոպանյանը, ծանրաբեռնված թանկագին հիշատակներով, գնացքով հասնում է Փարիզ:

Այստեղ անցողակի նկատենք, որ Չոպանյանի գաղափարական-կուսակցական հակառակորդներից շատերը, իր բնորոշմամբ՝ «մաղձաթա-

⁶⁵ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Տպաւորութիւններ եւ յիշատակներ խորհրդային Հայաստանէն (շար. եւ վերջ), «Անահիտ», Փարիզ, 1935, թիւ 6, էջ 12:

⁶⁶ Տէս անդ, էջ 11:

⁶⁷ Տէս անդ, էջ 9:

⁶⁸ Տէս անդ, էջ 10:

⁶⁹ Անդ, էջ 10—11:

թախ բամբասողները», երբ զրպարտում են Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին, թե ինչու նրանք սփյուռքահայ մտավորականին չեն թուլյատրել չորս շաբաթվա փոխարեն, օրինակ, մնալ երեք ամիս կամ ընդհանրապես հաստատվել հայրենիքում, իսկ Չոպանյանի եւ նրա ընկերակիցների երթը որակում են որպես «դերասանական» այց՝ սոսկ որպես զբոսաշրջություն, որից օր առաջ իբրեւ թե Չոպանյանը փութացել է «շունչ առնել իր իրապես սիրեցեալ Փարիզի մէջ», պատկառելի մտավորականը տալիս է մի համոզիչ պատասխան, որն իրապես նաեւ կերպավորում է նրա՝ իբրեւ անմնացորդ հայրենասերի անձը. «...Խ. Հայաստանի վարիչները հոն (Հայաստանում.— Վ. Ա.) մնալու ժամանակիս համար որեւէ սահմանափակում չդրին.... Իսկ եթէ ուզէի հաստատուիլ հոն, ապահովապէս ատ ալ պիտի դիւրացնէին, ինչպէս դիւրացուցին հոն հաստատուիլը իմ ընկերներու.... կամ իմ եղբայրակիցներուն՝ Շիրվանզադէին ու Աւ. Իսահակեանին: Ճիշդ է սակայն որ այդ խնդրանքը ես չըրի, ու չէի կրնա ընել, որովհետեւ ինչ որ կրնամ ես ընել Հայաստանի մէջ, բազմաթիւ են անոնք որ ատիկա շատ լավ կ'ընեն հոն: Մինչդեռ ինչ որ տարիներէ ի վեր ես կ'ըմնեմ Փարիզի մէջ՝ հայ գրականութիւնն ու արուեստը արեւմտեան մեծ ժողովուրդներուն ճանչցելու, եւրոպացի մտաւոր վարպետներու եւ հայ ժողովուրդին, գրականութեան ու դատին միջեւ կապ հանդիսանալու, եւրոպական մշակոյթը մեր ժողովուրդին ծանօթացնելու գործին աջակցելու համար, բազմաթիւ չեն ատիկա ընողները.... Փարիզին մէջ իմ համեստ մտաւոր ուժերս աւելի օգտակար կրնան ըլլալ մեր գրականութեան, մեր ժողովուրդի վարկին, նոյն ինքն Խորհ. Հայաստանին.... Օր մը պիտի գայ անշուշտ, ուր ես ինքս ալ հոն պիտի ցանկամ գտնել իմ կեանքիս հուսկ հանգրուանը.... որպէս զի ապահով ըլլամ թէ պանդուխտ ծնած, պանդուխտ ապրած ոսկորներս պիտի կարենան հանգչիլ մեր տոհմային հինաւորաց հողին մէջ ուր կը քնանան մեր ազգը կերտող ու դարերու ընթացքին զայն պահպանող ու զարգացնող նախահայրերս»⁷⁰:

Յավոք, այս վերջին ցանկությունը չիրականացավ: Մահվանից հետո էլ նա մնաց պանդուխտ՝ վերջնական հանգրվան գտնելով Փարիզի՝ հայ մշակույթի գործիչների պանթեոնում⁷¹:

⁷⁰ Ա. ՉՕՊԱՆՅԱՆ, Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Գ., «Անահիտ», Փարիզ, 1934, թիւ 5—6, էջ 64—65:

⁷¹ Տես Վ. ԴԱՆԼԱՔՅԱՆ, Արշակ Չոպանյան. Կյանքը եւ գործը, Երեւան, 1987, էջ 475:

Այսպիսով՝ Ա. Չոպանյանի կյանքի տարեգրության կարեւոր եւ ուշագրավ էջերից են նրա՝ 1908 եւ 1932 թվականներին, երկու դեպքում էլ կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու կապակցությամբ Կովկաս՝ մասնավորապես Թիֆլիս, Երեւան կատարած ուղեւորությունները, որոնց ընթացքում նա հնարավորություն ունեցավ ոչ միայն լինելու հայրենի բնօրրանում, այցելելու բազմաթիվ հաստատություններ, ներկա լինելու տարբեր միջոցառումների, այլեւ մոտիկից ծանոթացավ, սերտ մտերմություն ու բարեկամություն հաստատեց ժամանակի հայ մշակույթի մեծաթիվ նշանավոր դեմքերի, պաշտոնատար ղեկավար անձնավորությունների հետ: Այդ այցելությունների, տարբեր հանդիպումների վերաբերյալ մասնավորապես «Անահիտ» հանդեսի երկրորդ շրջանում (1929—1941 եւ 1946—1949 թթ.) տպագրած հուշագրությունները ոչ միայն բացահայտում են Չոպանյանի կենսագրության առանձին՝ հետաքրքիր մանրամասներ, այլեւ մեկ անգամ եւս մարմնավորում են հարազատ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգված ու նաեւ նրա ապագայի նկատմամբ անխախտ հավատով լցված ազնիվ մտավորականի եւ հայրենասերի կերպարը, որը, հիրավի, մայր հայրենիքի նկատմամբ սիրո ու նվիրվածության վառ օրինակ է:

РЕЗЮМЕ

Поездки Аршака Чопаняна на Кавказ, в частности в Тифлис и Ереван в 1908 и 1932 годах, являются важными и примечательными страницами биографии писателя. В обоих поездках, во время которых он также участвовал в выборах Католикоса Всех Армян, он имел возможность не только побывать на родине, посетить многие учреждения и присутствовать на различных мероприятиях, но и установить тесную дружбу со многими официальными руководителями и видными деятелями армянской культуры того времени. Воспоминания об этих поездках и различных встречах он опубликовал в журнале «Анаит» (1929—1941 и 1946—1949). Эти страницы не только раскрывают некоторые интересные подробности биографии Чопаняна, но и еще раз воплощают образ честного интеллигента и патриота с его заботой о судьбе своего народа и непоколебимой верой в его будущее. Эти воспоминания являются ярким примером любви и преданности писателя родине.

SUMMARY

Archag Tchopanian's trips to the Caucasus, particularly Tiflis and Yerevan, in 1908 and 1932, are important and remarkable pages of the writer's life. In both cases, he participated in the elections of the Catholicos, during which he had the opportunity not only to be in his homeland, to visit many institutions and to be present at various events, but also to establish close friendship with many official leaders and prominent figures of the Armenian culture of the time. On those visits and the various meetings, he published memoirs in "Anahit" magazine (1929–1941 and 1946–1949). They not only reveal some interesting details of Tchopanian's biography, but also once again embody the image of an honest intellectual and patriot with his concerns for the fate of his nation and unbreakable faith about the future of his people. Those memoirs are, indeed, a bright example of the writer's love and devotion to the motherland.

